

Canan Özkan

<https://orcid.org/0009-0005-3724-445X>

Research Assistant, Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology/Department of Islamic History, Türkiye, canansoylu_09@hotmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Özkan, C. (2025). Timuçin'den Cengiz Han'a, Bozkır Yaşamından İstilaya. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (3), 285-305.

Timuçin'den Cengiz Han'a, Bozkır Yaşamından İstilaya

Öz

Bu çalışma, Timuçin'in nasıl Cengiz Han olduğu, Cengiz Han'ın ideolojisi, onu istilaya yönlendiren sebepler ve Moğol İstilaları hakkında bilgi vermektedir. Tüm dünyaya adını duyuran Timuçin'in kendi milleti içinde öne çıkması, aldığı kararlar ve zaferler ona Moğol hükümdarlığını sunmuştu. Birbirinden bağımsız yaşayan kabileler teker teker etrafında toplanmıştı. Yapılan kurultayda Han seçilen ve Cengiz adını alan Timuçin, Moğol Kanunları ya da Cengiz Han Yasası olarak bilinen, devleti yönetmek ve nizamı korumak için gereken kuralları yazdırması ve uygulatması yönüyle bugün dahi araştırmalara konu olmaktadır. Cengiz Han'ı ve Cengiz evladını, tarihe damgasını vuran istilalara yönlendiren sebeplerden, son olarak genel hatlarıyla Moğol istilas ve etki ettiği coğrafyalardan bahsettiğimiz bu çalışmada Ata Melik Cüveynî'nin eseri Tarih-i Cihangüşa'yı ana kaynak olarak ele alarak hem batı hem doğulu araştırmacıların eserleri ile karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Han, Moğollar, Moğol İstilas, Anadolu

From Timuçin to Genghis Khan, from Steppe Life to Invasion

Abstract

This study provides information about how Timuçin became Genghis Khan, Genghis Khan's ideology, the reasons that led him to invasion and the Mongol Invasions. Timuçin, who made his name known to the whole world, came to the forefront among his own nation, and his decisions and victories offered him the Mongolian sovereignty. Tribes living independently from each other gathered around him one by one. Timuçin,

who was elected as Khan in the congress held and took the name of Genghis, is still the subject of research even today with the aspect of dictating and implementing the rules necessary to govern the state and maintain order; known as the Mongolian Laws or the Law of Genghis Khan. In this study, in which we talk about the reasons that led Genghis Khan and the son of Genghis to the invasions that left their mark on history, and finally the Mongol invasion in general terms and the geographies it affected, a comparative method was followed with the works of both western and eastern researchers by taking Ata Melik Juwaynî's work Tarih-i Cihangüşa as the main source.

Keywords: Genghis Khan, Mongols, Mongol Invasion, Anatolia

Giriş

Türk-Moğol göçebeleri, bugünün Sibirya'sının güney bölgesini ve Moğolistan'ı içine alan Çin ile Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki alanlarda Doğu Avrupa steplerini işgal eden kavimler arasında yer almaktadır. Göçebe ve avcı olan bu kavimler, at yetiştirmeye ve hayvan beslemeye elverişli olan bölgede yaşamakta idiler. Bölgenin doğu sınırı Mançurya'da Kingan sıra dağları, batı sınırı ise Macaristan stepleridir (Barthold, 2005). Moğollar Gobi Çölü'nün kuzeyinde olan Onan ve Kelüren nehirleri ile Baykal Gölü kıyılarında yaşıyorlardı. Birçok araştırmacıya göre bu bölgeler Moğolların esas yurdu sayılmaktadır. Cüveynî, Moğolların ülke sınırı olarak doğusunda Kuzey Çin, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selengay, güneyinde ise Tangut ve Tibet'in bulunmakta olduğunu ifade etmektedir (Özdemir, 2005). Dev dağların aniden ayırdığı yumuşak yamaçlı tepelerin göz alabildiğine uzandığı geniş bir dalgalı oviden oluşan yüksek bir kara parçasıdır. Ortalama yükselti 1500-1600 metre arasındır. Hiçbir yerde yoğun yağış yoktur ve yağmurlarda neredeyse sadece yazları yağar. Göller, ırmaklar bir ile iki metre kalınlığında donar, ilkbaharda dahî hava soğuktur (Roux, 2001). XII. yüzyılda sonraları Moğol adını alan avcı ve çoban kabileler, ayrı ayrı birliklere ayrılmış ve bu haliyle bir kabile nizamı teşkil etmekteydi. Birbirleriyle akraba olan kabileler bazen birleşir ve hususi bir aşiret, küçük bir millet teşkil ederlerdi. Moğol kabile ve aşiretleri bozkır, -göçebe ve orman- avcı kabilelerine ayrılmaktaydı. Bunlardan her biri aynı Moğol dilinin çeşitli şiveleriyle konuşmakta, medeniyet seviyesi bakımından birbirinden ayrılmaktaydı. Örneğin; kabilelerin özellikle göçebe kabilelerin başında aristokrat aileler bulunuyordu. Bahadır, bilge, hâkim, prens, Noyan, voyvoda gibi ünvanlar alırlardı (Vladimircov, 1950).

Bozkırlı göçebe Moğolların yaşadığı Gobi Çölü'nü ve Moğol kabilelerini Çinli Çan-Çun şöyle tasvir eder:

“... yerde ağaçlar bitmez, biten şey yalnız yabanî otlardır; Tanrı burada dağlar değil yalnız tepecikler yaratmıştır; burada ekin yetişmez; sütle beslenirler; deriden dikilmiş elbise giyerler; keçe çadırlarda yaşarlar; bununla beraber şen ve neşelidirler...” (Vladimirtsov, 1995, s. 60). *“Moğollar yalnız çobanlıkla beslenemediler, gıda yetiştirmiyordu. Bu eksiklik yabani hayvan ve balık avı mahsulleriyle ikmal ediliyordu, muhtaç kaldıkları zaman ot kökleriyle beslenirlerdi. Otlak ve su*

yetersizliği, yiyecek azlığı; kabileleri birbiriyle yarışır hale getirmekteydi. Bu da neticesinde mücadele ve savaş getiriyordu. Moğollar büyük imparatorluklarını kurmadan önce bu halde idiler. Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce zor şartlarda yaşayan Moğol ırkı Cengiz Han'ın büyük seferlerinden sonra gelişen ve değişen ekonomisiyle de güçlendi. Dünyanın her tarafından her türlü kıymetli eşya aktı, para çıktı, yapılar, şehirler inşa edildi. Moğolistan büyük ticaret yollarının birleştiği yer haline geldi. Moğolistan için yeni bir dönem başlamış oldu" (Vladimirtsov, 1995, s. 66-72).

XIII. yüzyılda türeyen Moğol Devleti, görülmemiş bir hızla birçok medeni bölgeler fethetti. Asya'nın geniş bir sahasını ele geçirdikten sonra Avrupa'ya uzandı. Uzak ve yakın doğu medeniyetlerini birleştirme imkânları buldu. Göçebe halkın kurduğu bu büyük imparatorluk çok uzun bir süre varlığını korudu. Okçu milletin nesebi hakkında Aknerli Grigor şöyle söyler: "İbrahim'in hür karısından İshak, ondan da Esav ve Yakub doğmuşlar, Yakub'dan da on iki nebî ve büyük Peygamber Davud gelmişlerdir ve nihayet, Davud'un aile ve soyundan, Allah'ın kelâmı olan Efendimiz Hazret-i İsa zuhur eylemiştir. İbrahim'in Hacer ve Ketura adlı cariyelerinden Ketura, Zimran'ı doğurdu ki bu kahraman Arşak'ın¹ ve Ermenistan'ı aydınlatan Grigor'un² mensup oldukları Part'ların ceddidir. Hacer'den de İsmailî'lerin cediti İsmail, yani 'Allah'ın sesini duyan' doğmuştur. İsmail doğduğu vakit Allah, İbrahim'e, İsmail'e ve onun ırkına toprak bereketi vermesini ve onun, büyük bir millet haline getirilerek, elleri daima düşmanlarının üzerinde olarak kılıç ve yayla ile diğer bütün milletlerin fevkinde bulunmasını emretmiştir. İshak'ın oğlu Esav'dan Esavîler meydana geldi ki bunlar siyah, vahşi ve çirkin yüzlü İskitler'dir. Bunlardan da Boramîler ve Lezgîler çıktı ki bunlar da daima kovuk ve inlerde yaşayıp türlü fenalıklar yaparlardı. Böylelikle Hacer, Ketura ve Esav'dan gelen bu üç ırkın halitasından bir ırk türedi ki bunlara keskin ve çevik manasına gelen Tatar adı verildi" (Grigor, 1954, s. 1-2).

Tarih kitaplarında Tatar³ ve Moğol adlarıyla karşımıza çıkarlar ancak Cengiz Han 1202 yılında Dalan-Nemürges savaşında⁴ mağlup ettiği Tatarları, Moğol geleneği uyarınca diğer boylar arasında

¹ Arşakuni sülalesinden kral Arşak II (350-368).

² Dördüncü asrın başında, Ermenistan'da hristiyanlığı resmen tanıttıran ve Ermeni kilisesinin müessisi olan Grigor Lusavoriç (305-325).

³ Batı Avrupa, XIV. yüzyılda Moğollar içinde yaşayan tüm halkları Tatar olarak tanımlamışlardır. Hazırladıkları ilk haritalarda Cengiz Han hakimiyetindeki bölgeleri Tartariya olarak adlandırmışlardır. Rusya, Cuci ulusunu Tatar olarak tanımlamıştır. Zaman içinde Altın Orda Tatarlarının kendi etnonimlerini koruyan bir etnisitede olduklarını anlamalarına rağmen yine de onları Tatar olarak tanımlamaya devam etmişlerdir. Benzer şekilde Müslüman Türklere de Tatar denilmiştir. İdil-Ural boyu Tatarları ataları da eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Orda Tatarları değil Altın Orda bölgesinin yerleşik sakinlerinden olan Bulgarlardır.

⁴ Cengiz Han'ın babası Yesügey'i zehirleyerek öldürmelerinden mütevellid Tatarlar ve Moğollar arasında meydana gelen hadise. Tatarlar ve Moğollar arasında bir tür kan davası vardı. Babasının intikamını almak isteyen Cengiz Han için savaş kaçınılmazdı. Moğollar ve Tatarlar arasındaki savaş Köpek yılının (1202) bahar ayında Dalan-Nemürges Savaşı'nda Tatarların Moğollar tarafından yenilmesine kadar bu dava sürmüş savaşla beraber son bulmuştur. Ama aralarına her zaman Moğolların daha üstün olduğu yönünde bir anlaşmazlık bakı kalmıştır.

taksim etmek suretiyle cezalandırmıştır. Fakat yine de yüzyıllarca Ön Asya ve Avrupa ‘da Moğollar, Tatar adıyla anılmıştır (Yuvalı, 1994). Tatar kelimesinin ilk kez “Tartır” şeklinde “çeken, uzatan, hükümdarlar hükümdarı” gibi manalara geldiğini söyleyen araştırmalar mevcuttur (Yıldırım, 2012). Suharev kelimeyi “Dağ kişisi”, Yremeyev “Tat-ar”, Çin yıllıkları “Barbar-vahşi”, Ermeni el yazmaları “Okçu Halk”, Karamzin “Put”, Kaşgarlı “Yabancı”, P. Karpini “Su Moğolu” anlamına geldiğini söyler (Kalkan, 1996). Moğolların istila hareketleriyle birlikte ilmî dünyada da daha çok duyulmaya başlayan bu kelimenin varlığı esasında çok daha eskiye dayanmaktadır. Mirfatih Z. Zekiyev’e göre M.Ö. III. yüzyılda Çin’e hücum eden bir unsur olarak varlık göstermiştir (Zekiyev, 2017). Lev Nikoloviç Gumilev’e göre ise VI. yüzyılda “Otuz Tatar” anlamına gelen Shih-wei’ler şeklinde (Gumilev, 2002) ortaya çıkmıştır.

Cami’üt-Tevarih adlı eserin yazarı Reşidüddin Fazlullah (1248-1318), kendi zamanında Moğol olarak anılan bir kısım boyların vaktiyle Türk olduklarını belirtir ve meseleyi şöyle açıklar:

Mağrib diyarından Hint Denizi nihayetine kadar yaşayanlar Türklerdir; Deşt-i Kıpçak, Rus, Çerkes, Başgırd, Talas, Sayram, İbir, Sibir, Bular, Ankara Nehri, Türkistan ve Uyguristan diyarları, Naymanların kaldığı Erdiş Gölü, İrtiş, Karakurum, Altay Dağları, Organ/Orhun Nehri, Kırgız diyarları, Kem-kenciyut, Moğolistan diye bilinen bir çok kışlak ve yaylak yerleri ki Kireyitlerin diyarı, Onon, Keluren, Köke-navur, Bayır-navur, Karkab, Köyen, Ergenekon, Kalır, Selenge, Töküm, Kalalçın-alt, Çin seddine bitişik olan Ötügen’de hep onların (Türklerin) kabile ve boyları otururlar. Bugün de bütün Çin, Hint, Keşmir, İran-zemîn, Rum, Şam ve Mısır’a kuvvet ve şevketle hükmederler; dünyanın meskûn olan kısımları onların idarelerindedir” (Baykara, 2002, s. 345). Çin kaynaklarına göre asıl Moğollar, en eski Moğollar, Kara Tatarlar ve Ak Tatarlar olarak dörde ayrılmaktadır (Eberhard, 1947). Moğollar arasındaki Tatar kabilesi ise Cengiz Han’ın babasının Tatarlar tarafından öldürülmesi sebebiyle mağlup edilmiş, sağ kalanlar mevcut boylar arasında Tatar adını kullanmaya devam ederek dağıtılmışlardır (Kemaloğlu, 2023). Sihirbazlık için beraberlerinde gezdirdikleri keçeden mâmul putlardan başka bir din ve ibadetleri olmayan bu ırk aynı zamanda güneşe de ilahî bir kudret olarak tapmaktaydılar. Aknerli Grigor’un kaydettiği üzere kartal kıyafeti giymiş bir melek, -akılları başına gelip Allah’ın emirlerine uymaya söz vermeleri üzerine- görünür ve onlarla kendi lisanlarıyla konuşup Cengiz adındaki reislerini çağırır. Ve kartal, Allah’ın bütün emirlerini ona kendi diliyle anlatır. Benzer bir efsanevi anlatım Sağang-Seçen’in Moğolca metninde de bulunmaktadır. Efsaneye göre, melek Cengiz Han’a birçok memleket ve eyaletleri zapt etmesini ve hadsiz hesapsız çoğalmalarını söylemiş (Grigor, 1954). Ve öyle de olmuştur. Moğol ırkı tarih sahnesinin en çarpıcı ve kanlı olaylarında başrolü üstlenmiş, birçok kıyım gerçekleştirmiştir. Kendilerine göre Tanrı’nın onlara vermiş olduğu bu “ulu görev”, başta İslam dünyası olmak üzere sayısı tahmin edilemeyen birçok canın müsebbibi olmuşlardır.

1. Cengiz Han

1155 yılında Onon ırmağı kıyısında, Deli'un-Boldak mevkiinde, Yesügey Bahadır ailesinin bir oğlu dünyaya gelmiştir. İşte bu çocuk sonraları Cengiz Han adını alacak olan Timuçin'dir. Lamb, doğduğu zaman babası orada olmadığı, kabilenin Timuçin ismindeki bir düşmanına karşı bir yağma seferini idare etmekte olduğunu ifade etmektedir. Hem çadırdaki hem savaş meydanında her şey yolunda gitmiş ve düşmanlar esir edilmiştir. Babası döndüğü zaman oğluna esirinin adını vermiştir (Lamb, 1927). O dönemde doğumda verilen isimlerin de bir önemi yoktu. Bir esir, bir ev eşyası, görülen ilk nesne o an için isim olabilirdi. Genellikle asil adlar çocuğun ergenlik döneminde verilmekte idi (Roux, 2001). Timuçin doğduğunda elinde bir pıhtılaşmış bir kan tutmaktadır (Moğolların Gizli Tarihi, 1986). Küçük gibi görülen bu ayrıntı aslında son derece anlamlıdır. Çünkü bu kan pıhtısı aşık kemiği şeklindeydi ve bu kan pıhtısı Cengiz Han'ın kanlı yaşamının habercisi olmuştur (Roux, 2001). Yesügey Bahadır'ın gerçek bir bozkır aristokratı olduğu söylenebilir. Kendisine tâbi halkla köleleri olduğu gibi kardeşleri de onu başları kabul etmekteydiler. Yesügey asil bir kabilenin reisi olmanın dışında aynı zamanda "Bahadır" lakabını hak edecek derecede yiğit bir adamdı. Tabii bu meziyetler ona büyük bir nüfuz kazandırmıştı. Timuçin'den sonra birçok çocuk sahibi olan Yesügey Bahadır, Timuçin dokuz yaşına geldiğinde onu evlendirmeye karar vermiştir. O devirde bütün Moğol kabileleri, kabile etrafından, kendi kabilesinin kız ve kadınlarıyla akrabalığı olmayan bir başka kabilelerin kız ve kadınlarıyla evlenmeyi doğru bulurlardı. Bu yüzden de bu topraklarda en çok karışıklık ve kavga sebebi olan kız alma-kaçırma olayları çok yaşanmaktaydı (Vladimircov, 1950).

Dei-Seçen adlı kadının kızını oğluna nişanlayıp Timuçin'i de orada bırakan Yesügey Bahadır dönüş yolunda Tatar halkına rastlamıştır. Tatarlar, Yesügey Bahadır'ın önceden yapmış olduğu yağma ve katliamın intikamını almak için gizlice onu öldürmeye karar vermiş ve içkisine zehir katarak onu öldürmüşlerdir (Moğolların Gizli Tarihi, 1986). Yesügey'in ölümü 1165 olarak belirlenmektedir (Özdemir, 2005). Timuçin'in büyükbabası Kabul Han ve babası Yesügey, Güney Gobi'de bir çeşit üstünlüğe sahiptiler. Moğol ırkından olmaktan faydalanarak yurt edindikleri otlaklar bölgenin en verimli otlaklarıydı. Tepeler çamlarla örtülmüş, av hayvanı çok, geç eriyen karlar sayesinde su boldu. Şimdi bu toprakları küçük bir çocuğa bırakmak istemeyen kabileler için Timuçin'in varlığı bir risk olmaktaydı. Ayrıca bir çocuğa vergi vermek istememekteydiler. Hâl böyle iken, Timuçin de ortalıkta yoktu fakat bir müddet sonra, Yesügey Bahadır ailesinin mahvolmadığı, büyük oğlunun büyüdüğü ve yiğit bir cengâver olduğu işitilmeye başlandı. Çeşitli yollarla ortadan kaldırılmaya çalışıldıysa da başarılı olunamadı. Hem babasının intikamını almak hem de babasının bıraktığı bahadırlıkla kabilenin reisi olmak için günlerce kaçmış, ormanda saklanmış, ailesiyle Burkan-Kaldun dağlarına göç etmiştir. Dağdaki fareleri avlayarak gıdasını temin etmiştir (Vladimircov, 1950). Bu kaçma süreci

Timuçin'e güç kazandırmıştı. Kendini daha cesur daha erkek hissetmekteydi. Artık kimsesiz olmadığını, canını malını koruyabileceğini bilmekteydi. Kabilenin sırt döndüğü çocuk değildi artık. Asil bir aileye sahipti. Büyük dedesi; annesi Alan-hoa'nın, babasız dünyaya gelen iki oğlunun nasıl karnına geldiğini şöyle anlatır:

“...her gece sarışın bir adamın evin bacasından çıkan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nuru vücuduma geçiyordu. Çıkarken de güneş ve ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek geçiyordu”. Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde geçen bu ifade müellifin şu yorumuyla devam eder. “Bu hadise üzerinden hareket edilirse onların tanrının oğlu olduğu ortaya çıkar. Kardeşlerinizi kara başlı adi insanlarla nasıl mukayese ediyorsunuz? Onlar bütün insanların Hanı oldukları zaman, adi halk anlayacaktır” (Moğolların Gizli Tarihi, 1986, s. 8). Benzer şekilde rivayet şöyledir ki; Alan-hoa'nın yakınlarının bu duruma çok şaşkınlıkları, ondan kuşkulı olmaları ve bu olayın gerçek olup olmadığına dair kesin neticeyi öğrenmek istemeleri sonucunda bir plan düzenlerler. Yurdun yakınlarına nöbetçiler yerleştirilir ve bir gün nöbet tutan kişi, güneş huzmesine benzer bir ışığın çadırın üstündeki aralıktan girdiğini görür. Hemen arkadaşlarını uyandırır. Aralarından bazıları bu ışık huzmesinin içeri girdiğini görür ancak hepsi birden çadırdan çıkan bu ışığı görür, yine de ondan bir insan şekli göremez (Roux, 2001). Moğolların Gizli Tarihi'nin müellifinin kattığı yorumdan, Alan-hoa'nın anlatımları, Yesügey Bahadır ve Timuçin'in kendilerine olan reislik inançlarından çıkarılabilecek en uygun sonuç şudur ki; Moğollarda, hükümdar olmak, vilayetler fethetmek ve yağmalamak ve hatta gerekirse kan dökmek onlara Tanrı tarafından verilmiş kutsal bir görev ve kaderlerine yazılmış bir yazıdır.

Moğollar, dünyada kendilerinin hâkim olacaklarına dair Tanrı iradesine vakıf olunca askerler toplayarak çeşitli ülkeler, şehirler zapt ederek tarih kitaplarına adım adım isimlerini yazdırdılar. İranlılarla yapılan ilk muharebe, akabinde Ağuvan'lar ve Gürcülerle yaptıkları savaş, Ermenilerin ve Gürcülerin onlara tabi' olmaları ile iyice güçlenmiş ve çevrelerine korku salmaya başlamışlardı. Bu korkuya dış görünüşlerin de etkisi olabilir. Zira, ilk defa yukarı memlekete gelenler insana benzemiyorlardı, korkunç ve tarifi imkânsız bir halde idiler. “Bunların başları öküz başı kadar büyüktü; gözleri kuş gözü kadar küçük, burunları kedininki kadar yassı, çeneleri köpek çenesi kadar çıkık, belleri karınca beli kadar ince, bacakları domuzunki gibi kısa idi; sesleri de kartal çığlığına benzerdi. Kadınları, şal ile örtülmüş başlık giyerler, geniş yüzlerini de zehirli bir zamkla sıvarlardı. Çocuklarını da bir kurt gibi beslerler ve çok doğururlardı” (Grigor, 1954, s. 7).

Timuçin'in savaş dolu hayatı ve mücadelesi yavaş yavaş kazanarak 1196'da etrafında toplanan boylar tarafından Han seçilmesine kadar yaklaşık 30-31 yıl, bütün hanların birleştirilmesiyle “Büyük Han” ilan edilmesine kadar 40 yıl kadar sürmüştür. Bu zaman içerisinde Timuçin, Tatarlar tarafından esir alınıp kurtulmuş, atları yağmalanmış ama tek başına onları geri almış, nişanlısını bulup evlenmiş,

karısı Merkitler tarafından kaçırılmış ama Tuğrul, Camuka ve Timuçin iş birliği ile kurtarılmıştır. Nihayetinde Moğol boylarından birçoğu Timuçin'in etrafında toplanmış ve ilk defa Cengiz Han ünvanı ile Han seçilmiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 1986). Osman Turan, Timuçin'in kuvvetli Naymanları yendikten sonra Moğolistan'a hâkim olmuş bir vaziyette olduğunu ve 1206 yılında topladığı büyük kurultayda Cengiz adını aldığını ifade eder (Turan, 1941). Sonrasında Camuka ve Tuğrul, Cengiz Han'a karşı birleşip onu ortadan kaldırmak istemişler fakat her bakımdan rakiplerinden üstün olan Cengiz Han bu savaşlardan galip çıkmış ve rakiplerini öldürerek Cengiz'in lehinde sonuçlanan zaferle büyük imparatorluğa doğru emin adımlarla yürümeye başlamıştır (Moğolların Gizli Tarihi, 1986). Yuan-şe'ye göre bir iç kanama sonucu 18 Ağustos 1227'de Doğu Kansu'da ölmüştür (Roux, 2001).

2. Cengiz Han Yasası

“Yüce Allah, Cengiz Han'ı akıl ve zekâ bakımından emsallerinden, yönetme bakımından da padişahlardan üstün kıldı” diyen Ata Melik Cüveynî, şayet İskender yaşasaydı sorunları çözmede ve tılsımları açmada onca bilgisine rağmen hiç çekinmeden Cengiz Han'dan akıl alacağını da ifade etmektedir. Cengiz Han tarafından siyasî bir birlik getirilinceye kadar Moğol boyları yazılmamış örf ve adet hukukuna göre yaşamaktaydılar. Yeni bir siyasî yapı oluşturan bir liderin bu zekâsı sayesinde etrafındaki insanları kendine bağlı kılma adına bazı girişimlerde bulunması son derece doğal olsa gerek. Bunun sonucu olarak da sadece kendisinin koyduğu ve sadece kendisinin yok saydığı kurallar koymuştur. Bu kurallar tarih kitaplarında ve kaynaklarda Cengiz Han yasası olarak geçmektedir. 1206 yılında kurulan kurultayda her işe bir kural, her duruma bir ferman, her suça bir ceza getirmiştir. Devletin idarî ve askerî yapısını yeni baştan değiştirmiştir. Devletin kurulmasında görev almış olanlarla Cengiz ailesine mensup kişilere yeni ünvanlar verilerek sorumlulukları daha da arttırılmıştır. Tatar kavimlerinin okuma yazma bilmemesi nedeniyle onların çocuklarının okuma yazma öğrenmesini istemiştir (Cüveynî, 1998). Öğrenilmesini emrettiği yazı Uygur yazısıdır (Yuvalı, 1994). Yasada, ölümle tecziye edilen hırsızlıklar ile zinadan bilhassa nefret ettiğini açıkça göstermektedir. Çalınan bir at için ceza ölümdü. Benzer şekilde dikkatsiz bir nöbetçinin cezası da ölümdür (Roux, 2001). Moğolların zayıf noktası sarhoşluk hakkında “herhalde sarhoş olmamak daha iyidir” demiştir. Yasaya göre, han eşsizdi. Başka han olmayacaktı. Kendisinin ve oğullarının adı ya altın harflerle yazılır ya da hiç yazılmazdı (Lamb, 1927). Sonra bütün yasaları tomarlara yazmışlar ve ona “Büyük Yasa” adını koymuşlardır. Kalın bir yazıyla iki cilde yazılmış, son derece geniş hacimli bu iki ciltlik eser, yanlarındaki bir deve üzerinde taşınmış. Rivayete göre, Cengiz Han, dağa çıkar, sonra iner, tekrar çıkar ve iner, bu iniş-çıkışı defalarca tekrar eder ve sonunda bayılır ve yere düşerdi. O esnada söyleyeceklerini yanındaki kâtibe söyler ve söylediği her şey kanun olurdu (İbn Kesir, 1995). Ordu teşkili, şehir yıkmak veya yeniden yapmak, bir ordu sevkıyatı gibi işler bu yasaya dayanarak

yapılmaktaydı. Ama elbette sadece Cengiz Han'ın bu yasaları istediği zaman değiştirme, çıkarma veya yenisini koyma gibi hakkı vardır (Cüveynî, 1998). Cengiz Han, yalnız Moğolistan'da değil ele geçirdiği tüm ülkelerde yasanın yürürlükte olmasını istemiştir (Alinge, 1967). Bu yasanın en önemli özelliği, yasadan çok kısa zaman öncesine kadar birbirlerine bağlı kalamayan, sürekli göç eden ve birbirleriyle devamlı bir mücadele içinde olan bozkırlılar bir kişinin iradesine boyun eğmek durumunda kalmış ve devlet kurma yolunda birlik meydana getirmişlerdir. Yani şöyle de söylenebilir ki bu yasa olmasaydı bugün bahsettiğimiz bir Moğol İmparatorluğu olmayabilirdi. Yasa, insanları tek bir kanat ve tek bir ideoloji altında toplayarak ortak hedefe kilitliyordu. Bu göçebe yaşayan ve ertesi günleri muamma olan bir topluluk için son derece önemlidir diye düşünmekteyiz.

- 1.Yasa gereği;
- 2.Cengiz Han'a itaat
- 3.Göçebe kabilelerin birleşmesi

Fenaliğin merhametsiz bir surette cezalandırılması, temel şartlardır.Yasa mal mülk ile değil insanlarla meşgul olmaktadır. Ordunun ve önderlerinin teşkilat ve disiplini oldukça geniş bir yer alır. Cengiz Han, iş başına geçtiği ilk yıllardan itibaren kendisine bağlı Moğol kabilelerinin kötü davranışlarını ve çirkin adetlerini yasaklamıştır. Büyük aile toplulukları içinde yaşayan insanların birbirleriyle kavga etmesi yasaklanmış, ancak üyelerden birine bir tecavüz veya müdahalesi olması durumunda çok kere mücadeleyi ya da kan davası güdümü serbest bırakılmıştır (Alinge, 1967). Ancak burada dikkat edilmesi gereken konu, iyi ve kötü kime göre iyi ve kötü? Örneğin Moğollar bir ecnebiyi rahatlıkla öldürebilir ve bunu da öldürme olarak görmemekteydiler (Lamb, 1927). Ata Melik Cüveynî'ye göre Cengiz Han, akla ve mantığa dayalı güzel hükümler koymuştur. Koyduğu hükümlerin çoğu şeriata uygundu. O, bir şeyi kabul ettirmek için güçlü hükümdarların yaptıkları gibi korkutma ve tehdit yöntemlerine başvurmaz, kullandığı en sert ifade “Yüce Tanrı bilir”, şeklinde olmaktadır. Bu tevekkülü sayesinde Cengiz Han istediği her şeye kavuşabilmiştir (Cüveynî, 1998). Sonuç olarak Cengiz Han, Moğolistan'ın hâkimi olmuştu. Bir taraftan iktidarı ele geçirmiş, bir taraftan türlü zorluklar geçirmiş, bir taraftan gücünü korurken diğer yandan imparatorluğunu dünyanın dört bir yanına yaymıştır. İktidarını da “Büyük Yasa” ile sağlamlaştırmıştır.

3. Moğolları İstilaya Yönlendiren Sebepler

Moğolların seçilmiş millet ve dünya devleti olduklarına dair inançlarından yukarıda bahsetmiştik. Cengiz Han'ın büyükannesi Alan-hoa'nın kocasının ölümünden sonra evlenmediği ve etrafında hiç erkek olmadığı halde doğum yapmasının ve diğer çocuklarının durumda şüphe etmeleri üzerine anlattığı hikâyeye de yer vermiştik. İslam inancına göre uygun olmamakla beraber babasız bir şekilde dünyaya gelmiş bir çocuğun neslinin dünyaya han olacağına dair ilaveten bir hikâyeye ile muhtemel ki hem gayri-meşru çocuğuna kılıf uydurmakta hem de üzerinde manevî bir güç olduğuna

dikkat çekmeye çalışarak aklanmaya çalışmaktadır. Bu hikâye doğru olsun veya olmasın Cengiz Han açısından bakıldığında Moğolların işine yaramıştır. Çünkü hemen hepsinde yaptıkları işi Tanrı'nın onlara verdikleri kutsal bir görev olarak algılamışlar ve tahribatları ne kadar ağır olursa olsun pişmanlık yaşamamışlardır. Cengizîlerin Tanrı'nın çocuğu olduğuna dair efsane son derece etkili olmuştur ki bu durum sadece Moğollar tarafından kabul edilmekle kalmamış, Uzakdoğu'da tamamen Çinlileşmemiş, Türkistan, İran ve Rusya tamamen İslamlaşmamışlarsa da Cengiz Han'ın bütün halefleri kendilerini Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görmüşlerdir (Özdemir, 2005). Diğer bir sebep ise altın değerindeki toprakların yakınlığıdır. Bozkırda yaşayan Moğol ırkı son derece sert geçen iklim koşullarında, avlayabildikleri her türlü hayvanı yedikleri bilinirken hemen yanı başında duran zengin ve verimli toprakları olan İslam dünyasına kayıtsız kalmaları pek düşünülemezdi. İslam dünyası derken Seyhun Nehri'nin kuzey kıyılarını ve Maveräünnehir'in zengin şehirlerine dikkat etmek gerekir. Moğol istilasının nasıl ilerlediğine baktığımızda Seyhun ve Ceyhun Havzası ve Maveräünnehir'den sonra Harezm bölgesine yöneldiği görülmektedir. Cengiz Han'ın imparatorluğu kurma planlamalarına başladığı sıralarda o an için sınırdaşı olan fakat sonradan kendi sınırları içine katacağı topraklar siyasi yönden parçalanmak üzeredir. Merkezi Bağdat olan Abbasi Halifeliği siyasi yönünün yanı sıra Müslümanların dini yönden de bağlı oldukları bir oluşum niteliğindeydi. O sıralarda halifelik makamında Müstâsım oturmaktadır. Harezm sahası ile Batı Türkistan'ın birçok yerlerine Harezmşahlar Devleti hâkimdi. Yani bir anlamda denilebilir ki, batıda Moğollara karşı direnç sağlayabilecek devlet Harezmşahlar'dı. Ancak, askerin çokluğuna, hazinenin zenginliğine, sarayın debdebesine, şehirlerin kültürüne, sanayi ve ticaretin gelişmiş olmasına rağmen iktidardaki fikir ayrılıkları karşısında ciddi bir beraberlik sağlanamıyordu (Yakubovskiy, 1967). Bu durum Moğolların istilaya başlaması için iyi bir fırsattı.

Cengiz Han, pek çok yeri fethetmiştir. Sadece bozkırlar ve çölleri değil, zengin ve verimli ülkeler, yüksek uygarlıklara ait topraklar, İslam dehasını beslemiş ve en güzel ürünlerinden bazılarını yaratmış Maveräünnehir ve Harezm'i, Horasan ve Afganistan gibi bölgeleri egemenliği altına almıştır. Elbette bu ülkeler tümüyle yola getirilmemişti. Özellikle dağlarda, teslim olmayan birçok kişi kalmıştır. Onlara ulaşmak için de başka yollar aranmakta idi (Roux, 2001). İster savaşla ister antlaşma yoluyla olsun, Cengiz Han için tek bir ideoloji vardı: Bütün dünyayı kendi ve kendisinden sonra Cengiz evladının egemenliği altında toplamak.

4. Moğol İstilas

XIII. yüzyılın başlarında, tarih kitaplarında Moğol ya da Tatar istilas

Moğol istilası bir kasırga felaketi gibi tahrip etmiş, maddi ve manevi değerlerin yanında yüz binlerce kişinin hayatını da mahvetmiştir. Moğol işgalinin başladığı ilk yıllarda şehirler ve köyler yıkıntı ve harabiyet içerisinde kalmıştır. Bu zararların telafisi kendi yaşayacakları dönemde yine Moğollar tarafından yapılmıştır. Moğol geleneğine göre, aynı babadan olan çocuğun konumu annesinin itibarına bağlıdır. Cengiz Han önemli hizmet ve sorumlukları evlatları arasında dağıtırken karısı Börte'den olma dört çocuğunu ön planda tutmuştur. Moğollar tarafından önemli ve şerefli bir iş olarak görülen av işlerinden büyük oğlu Cuci, yasanın iyi ve güzel uygulanıp uygulanmadığından Çağatay, ülkenin dahili işlerinden Ögedey ve askeri işlerden de en küçük oğlu Tuli sorumlu olmuşlardır (Yuvalı, 1994). Bu sebeple kurultaydan bir süre sonra Cengiz Han, kuzeydeki ormancı boyları egemenliği altına alması için büyük oğlu Cuci'ye ordunun sağ kanadını vermiştir. Bu bölge Sibiryâ bölgesi idi. Sibiryâ'da ilerlemek elbette ki çok zordur. Vahşi hayvanlarla dolu olan sık ormanlık alanlarda Cuci görevini yerine getirmiş, savaşımadan bölgeyi teslim almıştır (Roux, 2001). Aynı zamanda Cengiz Han, bir tarafı Bağdat ve bir tarafı Hindistan ve bir tarafı Deşt-i Kıpçak , İdil Nehri olan yerleri fethetmiştir (Hacı, 2014). Cengiz Han'ın Moğol Devleti, hâkim sınıfın, Noyanların çıkarlarına uygun şekilde Noyanlar ve onların nökerleri (askerleri) sayesinde teşekkül etmiştir. Moğol devlet sisteminin bir günde kurulmadığı aşikârdır. Büyük istila akınlarına başladığında da sistemin tam olarak oturduğu söylenemez. Akınların çoğu önceden düşünülmeyen yapılmıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi bu plansız akınlar Cengiz han içinde bulunduğu mücadelenin doğal bir sonucu olarak devam ettiği kanaatindeyiz. Bu akınlara en önemli gerekçe de ganimet ve medeni memleketlerden vergi almak gayesi olabilir. Orta Asya üç yıldan kısa bir zaman içinde işgal edilmiştir. Şimdi bunlara kısaca değinelim.

4.1. Çin Seferi ve Mançurya Bölgesi

1211 ilkbaharında, Moğol ordusu Gobi Çölü'nü aşmıştır. En önde keşif birlikleri su noktalarını belirliyor, zor geçitleri denetliyor, işgal edilip edilmediğini kontrol ediyor, işgal edildilerse de kendileri ele geçirmekte idiler. Çin etrafında uzunca süre dolaşmasına rağmen başarılı bir sonuç alınamayınca rota Mançurya'ya çevrilmiştir. Mançurya, tayganın çevrelediği geniş, bol otlu ve hayvancılığa elverişli ovalarıyla Moğollara uygun bir bölgedir. Önce Harbin bölgesinde bulunan Sungari Vadisi, ardından Amur, sonra da kuzeye yani Solonların ülkesinin sınırlarına kadar Moğollar tarafından ele geçirilmiştir. Bahsi geçen topraklar Fransa'nın iki katı büyüklüğündeki bir milyon kilometrekarelik bir bölgenin Moğol hakimiyetine girdiği anlamına gelmekte idi. 1213 yılında Moğollar, Çin Seddi'ni birçok noktada aşmayı başardı ancak en belirgin sonuç, Kuzey Çin'in sarsılması ve sarayın hâlâ çok endişeli olmasıdır. Göçebelerin, tamamlanmayan ilk seferin ardından geri gelmeleri fikri bile onları son derece korkutmaktaydı. Ve beklenen Ocak 1215'te gerçekleşmiş, Cengiz Han'ın geri döndüğünü duyan Çinliler ona karşı 40.000 adam yollamış ancak Cengiz Han'ın

3000 kişilik ordusu karşısında tutunamamışlardır. Tabii bir sonuç olarak Pekin'i almak Moğollar için çok kolay olmuştur. Cüzcanî'nin aktardığına göre; Moğolların eline geçmemek için 60.000 kadın surlardan aşağıya atlamıştır. Ve yine Cüzcanî'nin aktardığına göre, kendisi açlıktan insanların birbirlerini yediğini, Moğolların da yiyecek ve şarap bulmak için mahzenleri bastığını ve zorbalık kullandığını görmüştür (Roux, 2001).

4.2.Harezmi Bölgesi

Moğollar; Gürgenç, Semerkand, Buhara, Herat ve Gazne gibi şehirlerinin ün saldı, parlak ve eski bir uygarlığa sahip bir Türk-İran İmparatorluğu olan Harezmi İmparatorluğu'nun sınır halkı olmuştur.

Pekin'in düşüş haberi Harezmi'e ulaşmıştı. Çin çok uzun süreden beri Müslümanların düşlerini süslüyordu. Hükümdar Muhammed Şah, durumu öğrenmek için, imparatorun Uzakdoğu'da bulunduğu bir sırada ona elçi göndermiş ve bu elçi Moğollar tarafından iyi karşılanmıştır. Fakat bunun akabinde gelişen olaylar tarihe damgasını vuracak nitelikteydi. Ceyhun Nehri'ni geçmesi olayının kısaca üzerinde durmak gerekirse; Cengiz Han, elbise ve kumaş getirmek üzere bir kervanı Harezmişah'ın ülkesine göndermiştir. Bu kervanın çok miktarda parası ve malı vardı. Ceyhun nehrini geçtikten sonra Harezmişah'ın naibi bir mektup yazarak bu kervanın yanında çok miktarda para ve mal bulunduğunu Harezmişah'a bildirmiştir. Harezmişah da kervandaki adamları öldürmesini ve ellerindeki mal ve paraları ele geçirmesini emretmiştir. Ve naib de emri uygulayarak 1218 yılında, hepsi Müslüman 450 kişi ve altın, gümüş, ipekliler ve kürkler taşıyan 500 develik kervan, Harezmi sınırında Otrar'da şehrin valisi tarafından durdurulmuş, Cengiz Han'a ulaşabilen bir deveci dışında herkes katledilmiştir. Bunu duyan Cengiz Han, Harezmişah'a tehditler savuran mektuplar göndermiş fakat Harezmişah geri adım atmamıştır. O sırada, Güçlükhan ile savaşan Tatarlar, yeni bir hamle ile Harezmişah'ın saldırısına maruz kalarak, kadınlar ve çocuklar esir alınmıştır. Tatarlar günlerce Harezmlilerle savaşmışlardır. Tatarlar, kendilerini ve ailelerini korumak için, Müslümanlar da kendi canlarını ve ırzlarını korumak için mücadele etmişlerdir. İki taraftan da çok sayıda insan ölmüştür. Müslümanlardan 20.000 kadar kişi öldürülmüştür. Harezmişah ve adamları Buhara ve Semerkand'a sığınmışlar, Tatarlarda, 20.000 savaşçının bulunduğu Buhara'ya sefer düzenlemişlerdir. Cengiz Han şehri kuşatma altına almıştır. Harezmliler'i istila olasılığı bile korkutmaya yetmekte idi. Kervancılar yeni Moğol gücünü ülkelerinde anlatmış, Cengiz Han, kasaba ve şehirdekileri korkutmaları için propagandacılar göndermiştir (Roux, 2001). Kaçmaya başlayan halk, Cengiz Han'a direnemeyip aman dilemiş ama kale direnmiştir. Kaleyi kuşatmak için halka hendek kazdırtmıştır. Tatarlar, minberleri ve Kur'an cüzlerini getirip, doldurmak için hendeğe atmakta idiler. Kaleyi fethetmiş, oradaki Müslümanları öldürmüşler. Sonrasında Cengiz Han şehri askerlerine bırakıp oradan ayrılmıştır. Onlar da yağmadan geri durmamış, kadın ve çocukları esir almışlar. Kadınlara eşleri

yanında tecavüz etmişler, Buhara evlerini, mescitlerini, medreselerini ateşe vererek, her şeyi yakıp yıktılar ve şehri terk etmişlerdir (İbn Kesir, 1995). Orta Asya'dan kaçan Harezmşah'ı takip etmek üzere Cengiz Han tarafından 1220'de gönderilen Cebe ve Sübüdey'in askerleri bütün Kuzey İran'ı ateş ve kılıçtan geçirmişler, sonra Kafkasya'ya çıkarak birçok şehirler fethetmişler, Gürcistan askerî kuvvetlerini yenmişler ve büyük bir ganimetle Şirvan Boğazı'nı geçerek Kuzey Kafkasya'ya, Alan ve Kıpçak topraklarına çıkmışlardır. Kıpçak ve Alanlara da saldırarak yurtlarını terk etmelerine neden olmuşlardır. Onları takip eden Tatarlar, Kırım'a vararak Sudak şehrini fethetmişlerdir (Yakubovskiy, 1976). Seyhun havzası, Maveraünnehir bölgesi ve Harezm toprakları verimliliği sebebiyle belki de bahanesiyle Moğol istilasından kurtulamamış binlerce Müslümana mezar olmuştur. Moğol istilası sürecinde ve öncesinde bölgedeki İslam emirlikleri ve beyliklerinin bölük pörçük görünümü, birlik sağlayamamaları Moğol yıkımını kolaylaştırdı. İslam topraklarında esaslı bir otorite boşluğu vardı. Uzun süre iç çekişmelerle oyalanıp duran İslam toprakları her anlamda zayıflamış, fitneye zemin hazırlanmıştı. Olası bir anarşi herkesçe mümkündü. Moğollar da bu durumu fırsata çevirmiş, Müslümanları en dağınık en zayıf oldukları zamanda derinden yaralamıştır. Diğer taraftan da mezhepler ve gruplar arası çatışmalar ve çekişmeler iyice tırmandığını söylemek mümkündür. İslam dünyasına komşu Ermeni ve Gürcü gayr-i müslim unsurlar da zaman zaman saldırılar yaparak kendi açılarından başarılı olmakta, Müslümanlar açısından bakıldığında onları dört bir taraftan gelen saldırılar güçsüz düşürmekteydi. Durum böyleyken Moğol ordusu bir çığ gibi tam anlamıyla İslam dünyasının kapısına dayanmıştı.

Son hükümdar Celâleddin Harizmşah, yeni Moğol akınları karşısında Hindistan'a sığınmak zorunda kaldı ve 1231'de (629) öldü. Böylece Harezm de tamamen Moğol hakimiyetine girmiş oldu (Özaydın, 1997).

c. Mâverâünnehir Bölgesi

Bölgenin önemli yeri Buhara'dır. Buhara, İslam kubbesidir ve doğunun Medine'sidir. Tarih boyunca önemini korumuş bir şehir olan Buhara, Moğol istilasında ağır darbeler almıştır. Cengiz Han, ordularını düzene koyup Buhara'ya doğru yola çıkarken yanında oğlu Tuli ve iyi kötü demeyen, kavaş kâsesini şerbet kâsesi sayan, kılıç darbesini şarap kadehi sanan Türkler'den oluşan bir büyük bir ordu vardı. Şehir halkı bu kalabalığı görünce korkup dehşete düşmüşlerdi. Cüveynî, burada Cengiz Han'ı cihan imparatoru olarak tanımlar ve Zarnuk'a elçi olarak Danişmend Hacib'i gönderdiğinden bahseder. Danişmend Hacib'in söyledikleri şöyledir:

'Ben filan kimseyim ve Müslüman oğlu Müslümanım. Allah'ın rızasını kazanmak için Cengiz Han'ın yüce emri ile buraya elçi olarak geldim. Maksadım sizi suda boğulmaktan ve kan gölüne düşmekten kurtarmaktır. Cengiz Han dışarda çok sayıda askeriyle beklemektedir. Ona karşı geldiğinizi görürse, bir saat içinde kaleyi yerle bir edip, ovayı kandan Ceyhun Nehri'ne çevirir. Eğer

sözlerimi dinlerseniz ve ona itaat ederseniz, canınız ve malınız emniyette kalır' (Cüveynî, 1998, s. 131). Cengiz Han'ın Maverâünnehir'de ilk aldığı şehirlerden biri olan Buhara, 4 Zilhicce 616 (10 Şubat 1120) tarihinde Moğol orduları tarafından fethedilmiştir. Yağmalandı, kalesi ise on iki gün dayandıktan sonra teslim olmuştur. Çıkan yangında Cuma Mescidi ile tuğladan yapılmış bazı binaların dışında şehrin tamamı yanmıştır. Ögedey devrinde büyük bir ilim merkezi haline gelen şehrin bu durumdan anlaşıyor çabuk kalkınmış, acılarını sarmıştır. Ancak 30 yıl sonra Moğollar aleyhine bir ayaklanma meydana gelmiş ancak vali Mahmud Yalavaç, şehir tahribata uğramadan isyanı bastırmıştır. Bu ayaklanma ve isyan bastırma sürecinde 20.000 kişi öldürülmüştür (Şeşen, 1992). Hindistan'dan, İran'da ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunan Semerkand, bölgede çok sayıda kasaba, şehir ve köy olmasına rağmen bugün dahi en gözde ve en çok bilinen şehirdir. Ticarî hayatı, civarındaki geniş ve verimli toprağı ve güzel havzasıyla herkesin dikkatini çekebilecek bir cazibe merkezi idi (Cüveynî, 1998). Ayrıca Semerkand 12 bölgeye hükmeden bir vilayet merkezi konumundaydı. Bu bölgeler de son derece verimli ve bağlarıyla, meyve ağaçlarıyla ünlü yerlerdir.

Buhara'dan sonra Semerkand üzerine yürüyen Cengiz Han'ın karşısında şehri, devletin başşehri yapan Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş, uzun süre direnememiş ve şehir dört gün gibi kısa bir zamanda teslim alınarak yağmalanmıştır. Direnenlerin tamamı katledilmiştir. Buhara kadar kolay kendini toparlayamayan şehir XIV. yüzyılın son çeyreğine kadar sıkıntılı bir dönem yaşamıştır (Aydınlı, 2009). Sonuç olarak önce Harezmi bölgesi sonra da Buhara ve Semerkand düşmüştür. 1220-1221 (617-618) yıllarında Cebe ve Sübütaı kumandasında gerçekleştirilen askerî harekâtın sonra Horasan üzerinden Irak ve Azerbaycan'a giren Moğollar, Kafkaslar'dan Karadeniz'in kuzeyine geçtikleri zaman gerilerinde virane bir ülke bırakmışlardır. Bu harekâtı yağma ve tahrip amaçlı başka seferler de takip etmiştir. Kendi hakimiyetlerini tanıyan Fars Atabegleri idaresindeki Güney İran dışında bütün Orta ve Batı İran'ı yağmalamışlardır. Halkın büyük bir kısmını öldürüp ülkeyi birkaç kaderlerine terk etmişlerdir (Özgüdenli, 2005).

İstila sırasında Maverâünnehir, İran, Irak ve Anadolu şehirleri büyük zarar görmüş kaynakların rivayetine göre milyonlarca insan öldürülmüştür. İbnü'l-Esir, El Kâmil fi't-Tarih adlı eserinde Tatarların İslam dünyasına girme konusunu yazmaktan nasıl çekindiğini, yıllarca yazmaktan geri durduğunu ancak yakın dostlarının mutlaka bu Moğol saldırılarını anlatması konusundaki ısrarlarına daha fazla dayanamayarak yazmaya karar vermesinden bahseder ve şöyle devam eder:

“Keşke annem beni doğurmasaydı da bu günleri görmeseydim. Ya da ölüp gitseydim de, adım sanım unutulsaydı da böyle bir olay yaşamasaydım. Bu büyük ve dehşet verici olay gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti, bölgede yaşayan bütün insanları özellikle Müslümanların kökünü kazıdı” Yaygın kanaate göre İslam tarihinde Moğol istilasından daha büyük bir felaket yoktur.

Moğollar İslam kültür ve medeniyetini çiğneyip tahrip etmişler ve İslam ülkelerini harabeye çevirmişlerdir. Mescitler ahır haline getirilmiş, mushaf sayfaları hayvanların ayakları altına serilmiş, kıymetli eserler yırtılmış, yakılmış, nehirlere atılmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, s. 312).

İbn Kesir ise El-Bidaye ve'n-Nihaye adlı eserinde Cengiz Han'la ilgili bir hikâye anlatarak Cengiz Han'ın Müslümanların yanında olduğunu belirtir. Hikâye şöyledir: Kâfirin biri Cengiz Han'a gelip şöyle demiştir:

“Ey Cengiz Han! Rüyamda babanı gördüm. Bana dedi ki, oğluma söyle de Müslümanları öldürsün. Cengiz Han Müslümanlara biraz meyilliydi. Bu nedenle de ailesinin bu yoldaki davranışına muhalifti. Yanına gelen kâfire, sen Moğolca biliyor musun? diye sordu. Kafir, Hayır, bilmiyorum deyince Cengiz Han, sen yalan söylüyorsun, çünkü babam Moğolca'dan başka dil bilmiyordu deyip kâfirin boynunun vurulmasını emretmiş, böylece Müslümanları o kâfirin şerrinden korumuş oldu” (İbn Kesir, 1995, s. 247). 1220 ilkbaharından, yani gerçek anlamda Maverâünnehir'in hâkimi olduğu tarihten itibaren Cengiz Han bölgenin onarılması için bir takım önlemler almıştır. Buna göre; Farsça ve Uygurca kütükler tutabilen, nüfus sayımı yapabilen, posta ilişkileri kurabilen, vergiyi imparatorluk kampına ulaştırabilen ve onu olup bitenden haberdar edebilen kâtiplerin çalıştığı şubeler kurmuştur (Roux, 2001). Buradan çıkarılabilecek sonuç, Moğol Devlet anlayışı gereğince işgal edilen topraklar kendi yasa düzenlemelerine uygun ve Cengiz Han'a bağlı olarak düzenlenip teşkilatlanmakta idi.

d. Azerbaycan Bölgesi

Hız. Ömer zamanında fethedilen Azerbaycan (22/642), Hız. Osman, Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine asker yerleştirip İslam'ın yayılması için ciddi bir çaba sarf etmiştir. Emeviler devrinde de Azerbaycan, Kafkaslar'daki fetih harekâtı için önemli bir üs olmuştur. Abbasîler zamanında bölge tehlikeli isyanlara maruz kalmış ve Abbasîlerin zayıflaması sonucu bölgeye Şirvanşahlar, Sâcoğulları, Revvâdiler, Sellâriler, Şeddâdiler ve Ahmedîliler gibi hanlıklar kurulmuştur. 1222 ve 1231 yılları arasında Azerbaycan'a iki sefer düzenleyen Moğollar bölgeyi tamamen yağma ve tahrip etmişler. Cengiz Han evladı Hülâgü Han'ın kurmuş olduğu İlhanlı Devleti'nin sınırları 1231'de Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı da içine alacak şekilde genişlemiştir. Timur'un ölümünde sonra Moğol istilasından kurtulan Azerbaycan, 1501-1521 yılları arasında Şah İsmail tarafından Tebriz'in başkent yapılmasıyla Safeviler'in eline geçmiştir. Moğol istilalarından dolayı yaşanmaz hale şehir, işlenmez durumda olan toprak bu devirden itibaren kalkınmaya başlamıştır (Buniyatov, 1991). Hicretin 628. yılında Maverâünnehir'de başlayan tahribat Azerbaycan'a ulaşmıştı. Sonrasında şehirler yeniden imar edilmiş, Moğollar Horasan yakınlarına muazzam bir şehir inşa etmişlerdi. Fakat Horasan'a yakın olan bu şehrin Moğollara ev sahipliği yapması yüzünden Horasan'a hiçbir Müslüman yaklaşmamıştır. Aynı zamanda Deşt-i Kıpçak'a yönelen Moğolların Türk bölgelerine yönelik işgalleri Rus ve Macar topraklarına kadar uzanmıştır.

Timothy May bu konuda Moğolların fetih hareketlerinin öncelikli hedefinin Bulgar-Kıpçak beldeleri olduğunu, Avrupa işgallerinin sonraki hedef olduğunu ifade etmektedir (May, 2021). Buradan hareketle bölgede meydana gelen Rus- İdil Bulgar ve Moğol münasebetlerinden söz etmek mümkündür.

Cengiz Han 1220’de Harezmşah Muhammed’in Moğollarla savaştan çekinmesi ve başkentini terk etmesi üzerine yeni bir sefer başlatmıştır. Seferde Cebe ve Subetay’ın başında olduğu 20.000 kişilik ordu ile ilk olarak Sultan’ı takip etmeye başlamışlardır (Cüveynî, 1998). Bu kısım Reşidüddin Fazlullah’ın eserinde şöyle geçer:

“Sultan Harezmşah’ı takibe koyulun. Eğer onu yakalayamazsanız veya size, durduramayacağınız bir ordu ile karşı çıkarsa oyalanmayın ve beni bilgilendirin. Eğer güçsüzse ona saldırın. Ebedi Tanrının gücüyle onu yakalamadan geri dönmeyin. Sizden soluğu kesilir de bazı kimselerle birlikte dağ tepelerine veya daracık mağaralara saklanırsa ya da kimliğini gizlerse onun topraklarına kasırga gibi saldırmalı ve size itaat eden herkesi taltif ederek payza vermeli ve onların başına şahne tayin etmelisiniz. Size direnenleri ise yok etmelisiniz. Emrime uygun olacak şekilde bu işi üç yıl içinde yerine getirin ve Deşt-i Kıpçak yoluyla dönün ve eski yurdumuz Moğolistan’da bize katılın”. Aynı eserde Muhammed’in öldürüldüğü ve geri dönmek için Cengiz Han’dan izin alındığına dair de bir kayıt bulunmaktadır (Özcan, 2017, s. 26).

Moğollar, Deşt-i Kıpçak yolundan hareket ederek Kıpçaklarla girişecekleri mücadele sebebiyle Dnyeper bölgesine kadar yayılmışlardır. Harezm sınırından İran ve Azerbaycan’a kadar girmişlerdir. Geçtikleri yerleri yağma ve talan ederek Kafkas sınırlarına kadar ilerlemişler, Gürcüleri ve Şemaha hakimini yenip Derbend’i geçmiş Lezgileri de mağlup etmişlerdir (İbnü’l-Esir, 1987). Bölgede genel bir hakimiyet kurmak isteyen Moğollar, Bulgarlarla da münasebet içinde olmuşlardır. 1220’li yıllarda başlayan bu münasebetlerle Moğolların Doğu Avrupa’ya yönelik işgal hareketlerinin öncüsü olma özelliğini barındırmaktadır. Ruslar ve Bulgarlar arasında zaman zaman yükselen tansiyonun düşmesinin en temel sebebi yaklaşan Moğol tehdididir. Harezm bölgesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesi ile pek çok tüccar ve âlim İdil topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır (Üren, 2024). 1221 yılında Ruslar ve Bulgar arasındaki barış da esasında bu tehdit karşısında güçlü durabilmek içindir. Harezm seferinden sonra Ön Kafkasya topraklarına gelen Moğollar, Gürcistan ve Azerbaycan üzerinden hareketlerini sürdürürken karşılarına Kıpçaklar ve İdil Bulgarları çıkmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi savaşçı birlikler içinde yer alan Kıpçakların, Moğollar için yerleşik olan İdil Bulgarlarına göre öncelikli hedef olduğunu söylemek mümkündür (May, 2021, s. 170). Yine bölgede tampon görevi gören Alanların varlığı da Kıpçaklarla olası bir ittifak kurmaları anlamında önemlidir. Bu sebeple Alanlar ve Kıpçakların birlik olmasının önüne geçilmiştir (İbnü’l-Esir, 1987). 1222 yılında Alanların ve ardından Kıpçakların Moğollar karşısında yenik duruma düşmesiyle Moğol

ilerleyişi devam etmiştir (Üren, 2024). Akabinde Moğollar ve Rus knezlikleri arasında Kalka bölgesinde bir savaş meydana gelmiştir. Rusların ağır kayıplar verdikleri bu savaştan sonra Moğollar da geri dönmüşlerdir (Üren, 2024). Kalka muharebesinin akabinde pek çok knez ve aile yakınlarının ölmesi üzerine Rus topraklarının siyasî otoritesi üzerinde ciddi boşluklar ortaya çıkmıştır. Moğolların bölgeden ayrılmasından sonra sağ kalan knez Vladimir Rurikoviç Kiev'e hâkim olmuştur. Kalka muharebesinde Kıpçak gücü kırılmış ve hatta bazı Kıpçak boyları Deşt-i Kıpçak'ı terk etmiştir (Özcan, 2017).

1227 yılında Cengiz Han'ın ölümünden sonra 1229 yılında Moğol hanı olan Ögedey, Çin'i kontrol altında tutmak istemesi kadar Deşt-i Kıpçak bölgesine yönelik seferlerini de ihmal etmemiştir. Reşidüddin Fazlullah'ın aktardığına göre Bulgar, Başkurt, Rus, Çerkes ve Deşt-i Kıpçak bölgesinin zapt edilmesi için Cengiz Han'ın buyruğu vardır (Rashiduddin, 1998). Bu sebeple bölgeye yönelik harekât başlamıştır.

Moğollar, Bulgar bölgesine doğru harekâta başladıklarında kent, 10 metrelik surlar ve 60 metrelik kuleleriyle tahkim edilmiş idi. Bu savunmanın olduğuna dair çalışmalarda bazı arkeolojik kalıntılar kanıt olarak gösterilmiştir (Üren, 2024). 1236 yılında İdil-Bulgar topraklarında kalabalık bir şekilde yer alan Moğollar, aynı yıl İdil topraklarını fethetmiştir. Cüveynî'nin aktardığına göre, *“Bahar gelip Bulgar sınırında kararlaştırılan yere vardıklarında biriken kalabalıktan yer yerinden oynadı. Hayvanlar şimdiye kadar görmedikleri böyle bir kalabalık karşısında şaşkına döndüler. Nüfusunun çokluğu ve kalesinin sağlamlığıyla ün salmış Bulgar'ı zorlu bir savaştan sonra ele geçirdiler* (Cüveynî, 1998, s. 246, 247).

e. Anadolu Seferi

Selçuklular, XIII. yüzyıl başında Venediklilerden Antalya'yı ve Kilikya Ermenileri'nden Alanya'yı alarak kendilerine Akdeniz yolunu açmış, ayrıca Erzincan ve Erzurum'u işgal ederek (1231) İran, Hindistan ve Çin'e giden bir geçit üzerinde kendilerine seçkin bir ticaret yolu sağlamışlardır (Roux, 2001). Dönemin önemli sosyo-dinsel olayı Baba İshak isyanı dahî kalkınma anlamında devleti zayıflatmamıştır. Dünyanın en parlak ülkelerinden biri olarak görülürken halk da refah içinde yaşamakta idi. Şehirler surlarla çevriliyor, medreseler inşa edilmekteydi. Ancak Selçuklular hemen kapılarında olan Moğol tehdidine karşı kayıtsız kalmışlardır. Sebebi Moğolların kış mevsiminde saldırmayacaklarına olan inançlarıydı. Selçuklular, o dönemde Çin seferinde olan Ögedey'in dönüşünü beklediklerini ve birlik olup saldıracaklarını düşünmekteydiler. Aynı şekilde Selçuklular, kendileri açısından da kışı atlatıp bütün Türk birlikleri birleşip Moğollarla savaşacak ve bu derdi artık yeryüzünden atacakları inancındaydılar. Fakat Batı kumandanı Baycu Noyan, beklenenin aksine 1241-1243 kışında Erzurum'a saldırdı, işgal etti ve Anadolu'ya yönelmiştir. Anadolu'ya yönelmeleriyle tahribatları bu topraklarda devam etmek niyetindeydiler. Türkiye

Selçukluları ile yaşanan Köseadağ Savaşı her iki taraf için de dönüm noktasıdır. Yaklaşık 200 yıl süren Türkiye Selçukluların yıkılış süreci böylece başlamış olacaktır. Şimdi hem Türk tarihini hem de Moğol tarihini son derece önemli noktalarda etkileyen Köseadağ Savaşı'ndan bahsedelim.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı, en zengin dönemini yaşadığı fakat II. Gıyaseddin Keyhüsrev gibi genç ve tecrübesiz bir hükümdarın iktidarında olan devlet 1240 yılında Babaîler isyanını⁵ ancak Erzurum'da Moğollarla savaşan askerlerini geri çağırarak bastırabilmiştir. Azerbaycan'daki Moğolların cesaret edip henüz saldıramadıkları Anadolu artık onların gözünde dışardan görüldüğü gibi güçlü olmayıp bu güçsüzlüğü fark eden Moğollar Batı ordusu kumandanı Curmagun Noyan'ın görevlendirdiği Baycu Noyan öncülüğünde 1242 yıllarının sonlarında Erzurum'u zapt ederek halkın çoğunu kılıçtan geçirmiştir. Erzurum'un yağma ve tahrip edilmesi olayı Selçuklu halkı arasında derin bir tahribat ve korku yaratmıştır. Dünyayı istila ve tahrip eden Moğol istilasını henüz hızını kaybetmemiş, Selçukluların da uzaktan uzağa ama dikkatle takip ettiği Moğol saldırıları Türkiye'nin de kapısına dayanmıştır. Erzurum'daki gelişmeler Moğollar açısından umutlandırıcı olmuştur. Çünkü Alâeddin Keykubad'a, Selçuklu Devleti'nin gücünü iyi biliyorlar ve Anadolu'ya gelmeye cesaret edememekteydiler. Alâeddin Keykubad 1237 yılında yediği bir av etinden zehirlenerek ölmüştür. Ölmeden önce küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmiştir. Fakat Sâdeddin Köpek'in çabasıyla Alâeddin Keykubad'ın yerine geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev olmuştur (Cahen, 1994). I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in gençliği, tecrübesizliği, savaş görmemişliği ile ve üstüne üstlük Erzurum'dan askerlerini geri çekmesiyle Moğollar için doğrudan hedef haline gelmiştir. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla iki tarafta dinlenmeye çekilmiş ancak bu süreç dinlenmekten ziyade muhtemel savaşın hazırlık süreci olmuştur. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, kış mevsiminde hazırladığı ordusunu Kayseri'de toplamış Sivas'a doğru yola çıkmıştır. Selçuklu ordusu Sivas'ta beklerken Baycu Noyan kumandasında, Gürcü ve Ermeni askerleri de dahil olmak üzere Moğol ordusunun hareket ettiği haberini almışlardır. Moğollar Erzincan ve ahalisini kılıçtan geçiriyor Sivas'a doğru ilerlemekte idiler. 80.000 kişilik Selçuklu ordusu Sivas'tan hareket ederken Moğollar da Erzincan'ı geçmişlerdir. Selçuklu kuvvetleri Sivas-Erzincan'dan geçen tarihi kervan yolunu takip ederek Zara ve Su şehri arasında Köseadağ'a varınca Moğol askerleri de bu noktaya yakın olan Akşehir yakınlarındaki ovaya gelmişlerdir. İşte tam burada Türkiye'nin kaderi üzerinde çok önemli rol oynayan muharebelerden biri yaşanacaktı. Türkiye tarihinde son derece önemli bir dönüm noktası olan Köseadağ Savaşı bizlere zayıf bir hükümdarın yaptığı büyük bir askerî hatayla nasıl yenilgiye

⁵ Babâilik hareketinin doğuşuna yol açan Babaî isyanı 1240 yılında II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında meydana gelmiş siyasi-sosyal bir olaydır. Baba İlyas-ı Horasanî'nin liderliğindeki topluluğun isyan hareketi büyük ölçüde I. Alâeddin Keykubad'tan sonra yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kötü idaresi yüzünden bozulmaya yüz tutan Selçuklu iktisadi-sosyal yapısı ile ilgilidir. Bozulmanın yol açtığı idari yolsuzluklar toprak ve vergi nizamının sarsılmasıyla sonuçlanmış ve bu olay göçebe hayatı süren Türkmenleri çok güç bir duruma sokmuştur.

mahkûm olduğunu göstermektedir. Şöyle ki II. Gıyaseddin Keyhüsrev deneyimli devlet adamlarının uyarını dikkate alıp Sivas'ta kalsaydı Selçuklular açısından daha müsait olan topraklar üzerinde savaş gerçekleşecek ve belki de hem savaşın sonucu hem de Türkiye'nin kaderi değişecekti. '*Allah onlarla olsa bile ben yine de Moğollarla savaşırım*' diyen sultan bilinçsizce düşmanının üzerine yürümüş, '*eğer sultan askerlerine itimat ediyorsa benim itimadım da Tanrıyadır*, diyen Cengiz Han ile karşı karşıya gelmiş ve Cengiz Han sırf bu tevekkülünden dolayı savaşı kazandığını ifade etmiştir (Turan, 1971). Moğollar, Köseadağ'da kazandıkları bu zaferin ardından Sivas ve Kayseri'yi, dönüş sırasında da Erzincan'ı yağma ve tahrip edip halkı kılıçtan geçirmiştir. Hükümdar da dahi Moğolların oraları bir daha asla terk etmeyecekleri yönünde panik başlamıştır. Moğol görmeye gerek kalmadan herkeste adını bile duyunca kaçmasına yeterli olacak bir korku oluşmuştu. Bu yüzden de II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Moğollardan bucak bucak kaçmıştır. Vezir Mühezzzebüddin Ali, barış için Baycu Noyan'a gitmiş, şartlar görüşülüp karşılıklı mutabakat sağlanmıştır. Antlaşma gereğince, Selçuklular Moğollara her yıl 3.600.000 dirhem, 10.000 koyun, 1000 sığır, 1000 deve vermeleri gerekmekte idi (Sümer, 2002). Sonuç olarak bakıldığında bu antlaşma ile halk can kaygısından arınmış ancak devlet ekonomik anlamda çökmeye yüz tutmuştu. Bütün bir yıl besleyip büyüttükleri hayvanları Moğollara vermek onları güçsüz düşürdüğü kadar Moğolların hem ekonomik hem de lojistik olarak güçlenmesine neden olmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti de merkezî hakimiyetini kaybetmiş, Sultan Antalya'ya çekildiği için taht boş kalmıştır. Bu durumu fırsat bilen Çukurova Ermenileri ve Trabzon Komneosları, Moğol tabiliğini kabul etmişlerdir (Uyar, 2020).

Sonuç

Moğol istilasını dünya ve medeniyet tarihinde bıraktığı etki ve izler bakımından son derece önemli bir olaydır. Verimsiz, kurak topraklarda, birbirinden bihaber, dağınık yaşayan Moğol kabilelerini buyruğu altında toplayan Cengiz Han idealini gerçekleştirememiştir. Ölümüne kadar iktidarda olup güçlü kalsa da neticede Moğol İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında toplanan bir dünya kendisinden sonra da sağlanamamıştır. Moğol istilasından en fazla etkilenip zarar gören şüphesiz ki İslam dünyası olmuştur. Birbirleriyle iç çekişmeler içinde olan yöneticilerin hırsları, bundan faydalanmak isteyen devlet adamlarının kışkırtmaları, iç isyanlar, ayaklanmalar İslam aleminin Moğol tehdidini görmesine engel olmuştur. Kendi içinde ciddi anlaşmazlıklarla boğuşan İslam ülkeleri, Moğollar karşısında gafil avlanmışlardı. Üstelik de Moğol saflarında olan Budist ve Hristiyanların, yıllardır içlerinde tuttukları İslam nefretleri sebebiyle yaptıkları casusluklar, kışkırtmalar sonucu Müslümanlar direkt olarak hedef haline gelmişlerdi. Dönemin güçlü İslam ülkesi olan Harezmşahlar, Moğollar karşısında birlik olup onlarla kıyasıya mücadele edebilecek hatta onları ortadan kaldıracabilecek, İslam dünyasını karşısındaki bu büyük tehditten tamamen kurtarabilecek güçteydi. Fakat Harezmşahlar, Moğollar'ı tarih sahnesine çıkan kanlı olaylar yaşanmadan önce pek

ciddiye almıyorlardı. Hanedan üyeleri ve ordu arasındaki iç çekişmeler, Abbasi hilafetine karşı yürütülen mücadeleler ve Otrar Savaşı'na neden olan ve sonuçları bakımından hayati taktik yanlışları ile Harezmşahlar, Moğollar karşısında güçsüz ve yetersiz kalmışlardı. Cengiz Han'ın yarım bıraktığı istila hareketleri Mengü ile devam etmiş ve bunu Hülâgü komutasındaki istilalar izlemiştir. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgü'nun bu istilasını sırasında başta Nizamülmülk olmak üzere birçok devlet adamına suikast düzenleyerek öldüren Batınîler ortadan kaldırılmış ve uzun süren hanedanlıktan sonra Abbasi hilafeti yıkılmıştır. Cengiz Han'ın ölümünden önce ve sonra devam eden istilalar neticesinde tüm dünya ele geçirilememiş olsa da tüm dünya Moğollardan haberdar oldu. Göz ardı edilmemesi gereken önemli bir husus daha vardır: Moğollar, ideolojileri uğruna yakıp yıktıkları İslam medeniyetinin inanç sistemi karşısında daha fazla direnemeyip teslim olmuşlardır. Hülâgü istilasının üzerinden yarım asır geçmeden Gazan Han hükümdarlığındaki Moğol ardılı olan İlhanlı Devleti, hükümdarı önderliğinde devlet adamları ve halkıyla birlikte İslamiyet ile tanışmış, Müslüman olmuşlardır.

Kaynaklar

- Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları*. (Çev. Coşkun Üçok). Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1934).
- Aydınlı, O. (2009). Semerkant. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 36, s. 481-484). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barthold, W. (2006). *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*. (Çev. Hasan Eren). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1911).
- Baykara, T. (2002). *Türklüğün En Eski Zamanları*. Yeni Türkiye Yayınları.
- Buniyatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 4, s. 317-322). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cahen, C. (1994). *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*. (Çev. Yıldız Moran). E Yayınları Tarih Dizisi. (Orijinal Yayın Tarihi 1968).
- Cüveynî, A. (1419/1998). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. Mürsel Öztürk). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1858).
- Eberhard, W. E. (1947). *Çin Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2002). *Eski Türkler*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1967).
- Grigor, A. (1954). *Moğol Tarihi*. (Çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1870).
- Hacı, Ö. (2014). *Çengiz-Name*. (Haz. İlyas Kemaloğlu). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ (1415/1995). *el-Bidâye ve 'n-Nihaye*. (Çev. Mehmet Keskin). Çağrı Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1932-1939).

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem (1446/1987). *el-Kâmil fi 't-Tarih*. (Çev. Ahmet Ağırakça, Mertol Tulum). Bahar Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1851-1876).

Kalkan, M. (1996). Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi. *Türk Kültürü Dergisi*, 393, 11-18.

Kemaloğlu, İ. (2023). *Altın Orda ve Rusya*. Ötüken Yayınları.

Lamb, H. (1927). *Genghis Khan Emperor of All Men*. United States of America. Doubleday&Company.

May, T. (2021). *Moğol İmparatorluğu*. (Çev. Ülke Evrim Uysal). Selenge Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 2018).

Moğolların Gizli Tarihi. (1986). (Çev. Ahmet Temir). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1908).

Özaydın, A. (1997). Harizm. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, s. 217-220). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özcan, A. T. (2017). *Moğol-Rus İlişkileri 1223-1341*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özdemir, H. A. (2005). *Moğol İstîlâsı ve Abbasî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz ve Hülâgü Dönemleri*. İz Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2005). Moğollar. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, s. 225-230). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Rashiduddin Fazlullah, (1998). *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*. Part 1. English translation, annotation by W. M. Thackston Cambridge: Harward University Press.

Roux, J. P. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket). Kabalcı Yayınevi. (Orijinal Yayın Tarihi 1993).

Sümer, F. (2002). Köseadağ Savaşı. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 26, s. 272-273). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Şeşen, R. (1992). Buhara. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 6, s. 363-367). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Turan, O. (1941). Çingiz Adı Hakkında. *Belleten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Turan Neşriyat Yurdu.

Uyar, M. (2020). *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*. Ötüken Yayınları.

Üren, U. (2024). İtil Boylarında Rekabet: Bulgarlar ve Moğollar. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 6 (2). 211-238.

Vladimircov, B.Y. (1950). *Cengiz Han*. (Çev. Hasan Ali Deniz). Milli Eğitim Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1948).

Vladimirtsov, B.Y. (1995). *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı 'Moğol Göçebe Feodalizmi'*. (Çev. Abdülkadir İnan). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1934).

Yakubovskiy, A.Y. (1967). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (Çev. Hasan Eren). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1941).

Yıldırım, K. (2012). Tatar Adının Kökeni Üzerine. *Türkiyat Mecmuası*. (C. 22, I. Cüz), 171-190.

Yuvalı, A. (1994). *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Zekiyev, M. Z. (2017). *Türklerin ve Tatarların Kökeni*. (Çev. Ahsen Batur). Selenge Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 2004).